

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer: Martin Andersson, Ulrich Lange & Jesper Larsson

Arbete och skörd
En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Figur 1. Patrick Svensson i Riksarkivets lokaler i Uppsala. Fotot är tagen för programmet till professorsinstallationen 2018. Foto: Jenny Svernås-Gillner, SLU.

Arbete och skörd

En festskrift till Patrick Svensson
på hans 60-årsdag

Redaktörer:
Martin Andersson, Ulrich Lange
& Jesper Larsson

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 78

Utgiven med stöd av:
Stiftelsen Lagersberg
Stiftelsen Hugo och Emma Björkmans minnesfond
vid Kungl. Skogs och lantbruksakademien

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 84
Redaktörer för serien: Jimmy Lyhagen & Per Eriksson
© Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och författarna
Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
Grafisk form: Lars Paulsrud
Omslagsbild (något beskuren): Rågskörd, Djura, Leksands
socken, omkring 1915. Foto: Hans Per Persson, Arkiv:
Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.
Tryck: Bulls Graphics
ISBN: 978-91-990003-4-3
ISSN: 1402-0386

Innehållsförteckning

Peter Normark	
<i>Företal</i>	7
Martin Andersson och Jesper Larsson	
<i>Arbete och skörd – en festskrift till Patrick Svensson</i>	9
<i>Författarpresentationer</i>	20
ARBETE	
Tommy Bengtsson och Mats Olsson	
<i>Skördar och lönearbete under 1800-talet</i>	23
Martin Dribe & Maria Stanfors	
<i>Klass och inkomst. Social stratifiering i stad och land i Skåne, ca 1900–1970</i>	39
Irene A. Flygare	
<i>Armageddon eller den agrara revolutionen</i>	65
Carin Martiin	
<i>Med stambanan rakt över gårdsplanen. Frithiof Johanssons dagboksanteckningar 1875–1923</i>	92
Clas Tollin	
<i>Johan Ekeboms karta över Vadstena 1705</i>	III
Carolina Uppenberg	
<i>Vad gjorde en torparhustru?</i>	135

Ann-Catrin Östman	
<i>Papperslösa drängar. Estniska migranternas försörjning i det sena 1820-talets Finland</i>	154

SKÖRD

Martin Andersson	
<i>Rekarne kvarnar</i>	175

Magnus Bohman	
<i>En hungrig historia. Svältforskning i skärningspunkten mellan agrarhistoria, ekonomisk historia och demografi</i>	203

Carl-Johan Gadd	
<i>Från ensäde till tresäde. Falbygden och norra Småland, ca 1500–1800</i>	216

Erik Hallberg & Lars Nyström	
<i>Kampen om Lärkeskogen. Skogskommissionerna och äganderätten till allmänningarna 1650–1800</i>	249

Jesper Larsson	
<i>Odlingssystem i förändring. Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800</i>	276

Janken Myrdal	
<i>Varför finns det mer skriftligt källmaterial från vissa perioder och regioner?</i>	297

Martin Skoglund	
<i>Vikten av spannmål. Justering av volymbaserade skördeserier och dess betydelse för regionala skördevariationer</i>	319

Anna Westin och Tommy Lennartsson	
<i>Kor och foder på tröskeln till industrijordbruket. Boskapsskötseln och dess förutsättningar vid 1800-talets mitt enligt sockenkartverket</i>	348

TABULA GRATULATORIA	373
---------------------------	-----

Författarpresentationer

MARTIN ANDERSSON, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY BENGTTSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MAGNUS BOHMAN, biträdande professor i landskapsvetenskap och docent i ekonomisk historia, Högskolan Kristianstad och Umeå universitet.

MARTIN DRIBE, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

IRENE FLYGARE, docent i agrarhistoria, Vice preses Kungl. Gustav Adolfs Akademien.

CARL-JOHAN GADD, professor, Avdelningen för ekonomisk historia, Göteborgs universitet.

ERIK HALLBERG, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

JESPER LARSSON, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

TOMMY LENNARTSSON, docent i naturvårdsbiologi, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

CARIN MARTIN, docent, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

JANKEN MYRDAL, professor, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

LARS NYSTRÖM, docent, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

MATS OLSSON, professor, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet.

MARTIN SKOGLUND, fil. dr., Historiska institutionen, Stockholms universitet.

MARIA STANFORS, professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

CAROLINA UPPENBERG, docent i ekonomisk historia, Södertörns högskola och Stockholms universitet.

CLAS TOLLIN, docent, Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANNA WESTIN, docent i agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

ANN-CATRIN ÖSTMAN, äldre universitetslektor i nordisk historia, docent, Åbo Akademi.

SKÖRD

JESPER LARSSON

Odlingssystem i förändring

Domböcker som källa till åkerbruket i Gagnefs socken 1730 till 1800

FLERA AV DE STORA FRÅGORNA om den agrara revolutionen i Europa handlar om förändringarna av inägomarken och mer specifikt om hur åkermarken utvecklades. Frågorna har handlat om genomgripande förändringar på en rad områden: hur marken arronderats (skiften), hur ägandet har sett ut (äganderätt), vilka redskap och maskiner som använts (teknikutveckling) inklusive jordförbättring, nyodling, hur vetenskap och utbildning blev en allt viktigare del av jordbruket och åkerbruket. Ytterligare en fråga som diskuterats flitigt, och som denna artikel behandlar, är hur odlingssystemen förändrades: om övergången från sädesjordbruket med fasta växtföljder och träda till växelbruk med fullt utvecklad rotation av jorden.¹

Förändringen var fundamental av flera skäl. Den innebar att idéer om hur åkermark skulle brukas, som hade varit vägledande under århundraden, ersattes med nya. Det innebar att både ängsbruket och skogsbetet kom att fasas ut till förmån för vallodling och bete på åkermark. Detta var möjligt, och här ligger den grundläggande förändringen, tack vare att man genom växelbruket kunde höja avkastningen från åkern. De balansproblem mellan åker, äng och betesmark som det tidigare jordbruket i allt högre utsträckning kom att präglas av bröts därmed och en mycket stark utveckling av både spannmålsodling och animalieproduktion kunde ske i Sverige när växelbruket infördes på bred front under 1800-talets andra hälft.²

1. Det finns en omfattande litteratur och diskussion om den agrara revolutionen i Västeuropa. Frågor som vad den innebar, vilka som var de viktigaste förändringarna och när i tid den skedde har diskuterats intensivt. Två centrala verk viktiga för den internationella diskussionen är Robert C. Allen, *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450–1850* (New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1992); Mark Overton, *Agricultural revolution in England, The transformation of the agrarian economy 1500–1850* (Cambridge University Press, 1996).

2. Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia Bd 3, Den agrara revolutionen 1700–1870* (Natur och Kultur/LT:s förlag, Stockholm, 2000), 235–239, 315–318; Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia Bd 4, Jordbruket i industrisamhället, 1870–1945* (Natur och Kultur/LT:s förlag, Stockholm, 2001), 198–202. Mats

I denna artikel skall jag studera utvecklingen och förändringen av odlings-systemen under den tidiga fasen av den agrara revolutionen, perioden 1730 till 1800. Syftet är att visa på hur odlingssystemen kunde förändras före de statligt reglerade jordskiftena, alltså inom det jordbruk som präglades av kollektiva beslutsformer och där byalagen var viktiga. Perspektivskiftet, bort från de lagstadgade jordskiftena som dominerat forskningen, gör att böndernas egen agens kan undersökas och självförvaltningen lyftas fram. Ett kompletterande syfte är att visa hur användbara häradsrätternas protokoll kan vara för att förstå omläggningen av odlingssystem. Ett mål är alltså att förstå jordbruket i praktiken och vad som kan driva förändring på det lokala planet, det andra målet är att diskutera källor och lyfta fram ett källmaterial som nästan inte alls används för att förstå förändringar av odlingen.

Följande frågor är vägledande för arbetet: Vilka odlingssystem tillämpades? Hur, när och varför förändrades odlingssystemen? Hur bestämdes när förändringarna skulle göras? Vad får resultaten för betydelse för vår förståelse av den agrara revolutionen?

Alla studier har sina begränsningar, så även denna, men förhoppningsvis också sina styrkor. Till begränsningarna med detta bidrag hör att den bara berör en socken i Sverige, Gagnefs socken i landskapet Dalarna. Den ger därför inte svar på frågor om någon generell utveckling av odlingssystemen i Sverige. Vad den däremot gör är att den fäster uppmärksamhet på aspekter av utvecklingen som kan sätta utvecklingen i andra områden i relief. Genom domstolsprotokollen får vi insikt i hur övergångarna till nya odlingssystem gick till, som inte andra källmaterial ger. Vad studien bidrar med är därför en ökad insikt om både komplexiteten i övergången och hur bönderna resonerade kring förändringarna. Och som vi skall se kunde förändringar som gjorts ifrågasättas av bönderna själva. Genom att studera omläggningarna på 1700-talet fångar vi tidiga steg i omläggningen mot växelbruk. En annan begränsning är att studien inte följer hur åkerbruket utvecklades under 1800-talet, fram till att det som brukar ses som växelbrukets genombrott i Sverige, och Gagnef. Orsaken till avgränsningen är att syftet med mitt bidrag är att lyfta förändringar i åkerbruket före de statliga jordskiftena, som i Gagnef startar med storskifte år 1811, men det beror också på det källmaterial jag har haft tillgång till.³

Olsson & Patrick Svensson, "Agricultural growth and institutions, Sweden 1700–1860", *European Review of Economic History*, 14:2, (2010), 275–304.

3. Denna artikel hade inte varit möjlig utan den generositet Nils Roos i Gröntuv i Gagnefs socken har visat genom att dela sina domstolsexcerpter om åkerbruk i Gagnefs socken med mig. Excerpterna har jämförts med de skannade kopior av domböckerna som finns på ArkivDigital, och de är väl utförda. Jag vill också tacka Lars Liss i Moje, Gagnef, som har låtit mig använda fotografier från hans rika bildarkiv.

Gagnef

Undersökningsområdet är Gagnefs socken, som ligger centralt i landskapet Dalarna där Öster- och Västerdalälvarna flyter samman. Socknen är belägen på gränsen mellan de två stora kulturområden som Dalarna traditionellt delas upp i: Dalabergslagen och Övre Dalarna eller som det också kallas "det egentliga Dalarna". Gagnef tillhörde under min undersökningsperiod ett fögderi och tingslag som också innefattade socknar i Dalabergslagen, men i många indelningar av landskapet anses Gagnef tillhöra Övre Dalarnas kulturområde. Utmärkande för Gagnef var nämligen mycket av det som också präglade Övre Dalarna vid mitten av 1700-talet: stora byar, ett utbrett fäbodväsende, små jordbruk med många ägoloetter, omfattande hemmansklyvning, realarv med omfördelning av jord och mark vid generationsskiften och giftermål, samt ett omfattande herrarbete.⁴

Åkerbruket i Dalarna och i Gagnef – forskningsläget

En av de stora omläggningarna under den agrara revolutionen var när odlingssystemen genomgripande förändrades, när spannmålsproduktionen och vinterfoderproduktionen integrerades och togs från samma mark och jorden kom att brukas i regelbundna växtföljder. På detta sätt kom åkerbruk och djurhållning att ytterligare närma sig varandra.⁵ Övergången från fasta åkrar, som ömsom besåddes och ömsom trädades, till växelbruk är inte en rätlinjig historia. Det har funnit många steg och förändringar av odlingssystemen och inom Sverige har det funnits regionala skillnader.⁶

Förändringar av odlingssystemen var inget nytt med den agrara revolutionen. I framför allt kulturgeografin, men också inom historia, ekonomisk historia och agrarhistoria har frågan diskuterats flitigt. Det främsta källmaterialet har varit de storskaliga lantmäterikartorna där inägomark med tomter, åkrar och ängar finns avbildade och beskrivna. Genom att tolka kartbild och tillhörande texter har forskarna fått en god uppfattning om de odlingssystem som tillämpats. Genom att systematiskt tolka kartorna och göra så kallade retrogressiva analyser har man också kunnat kartlägga hur odlingssystemen utvecklades långt innan någon lantmätare var på plats. Med hjälp av arkeologiska metoder, inklusive paleobotaniskt material, finns möjlighet att diskutera odlingssystem

4. Jesper Larsson, *Fäbodväsendet 1550–1920, ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem* (Östersund, Jamtli, 2009), 203; Ulf Sporrang & Elisabeth Wennersten, *Marken, gården, släkten och arvet, om jordägande och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820* (Leksand, Leksands sockenbeskrivning X, 1995), 13–14.

5. Overton, 1996, *Agricultural revolution in England*, 116–117.

6. Hans Antonson, Ulf Jansson & Ådel Vestbö, "Svenska byar utan systematiska odlingssystem", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30 (1995), 21–44.

som är betydligt äldre. Ytterligare en källmaterialgrupp som används för att förstå förändringar, främst under 1700- och 1800-talen, är berättande källor som kronofogde- och länsmanaberättelser. Slutsatsen har varit att odlingssystemen varit föränderliga, att de anpassats till platsens förutsättningar och att tidigare evolutionära synsätt, från mer primitiva till ett mer utvecklade system, måste avvisas. Enligt Ådel Vestbö-Franzén har ett problem dock varit att det ofta har varit svårt bevisa förändringarna empiriskt.⁷

Tvåsäde och tresäde

I östra Mellansverige har under tidigmodern tid tvåsädet dominerat och från 1500-talets senare hälft skedde en expansion av tvåsädet mot norr, upp i Hälsingland och Medelpad, och en expansion mot nordväst, längs Dalälven, upp mot Siljan. Det betyder att Gagnefs socken runt år 1700 ingick i ett område med tvåsäde, men att socknen i de flesta väderstreck var omgiven av socknar med andra odlingssystem, främst ensäde.⁸ Kartmaterialet från Gagnef från slutet av 1600-talet är sparsamt, men indikerar tvåsäde.⁹

Inom etnologin har upppteckningar spelat en stor roll för kunskapen om det äldre jordbruket. Från Gagnefs socken finns ett handskrivet manuskript på 117 sidor om jordbruk och jordbruksredskap. Det är uppptecknat av Anders Gagnér (1891–1955) med teckningar av hans bror Erik (1897–1989). De kom från en småbrukarmiljö och deras främsta sagesman var hemmansägaren och den indelte soldaten Per Hjort (1839–1923).¹⁰ Enligt upppteckningen, som gavs ut i bokform 1999, var det inte ett tvåsädesbruk i Gagnef, utan i stället tillämpades "förr" treskiftesbruk. Det innebar att jorden var indelad i tre gårdar med en treårig rotation: första året träda, andra året råg, korn eller havre, tredje året kornblandning, havre eller ärtor. Boskapen betade ogräset på trädesgårdet. Potatis kunde sättas i trädesgårdet men krävde särskild inhägnad. Upppteckningen beskriver hur det traditionella åkerbruket (sädesbruk) ersattes med växelbruk på 1850- och 1860-talen. Växtföljden blev då sjuårig: det första året träda eller grönfoder, andra året råg eller vete, år tre till fem vall, det de kallar linda, sjätte

7. En bra översikt av forskningen, fram till 2004, om övergångar mellan odlingssystem i Sverige ges av Ådel Vestbö-Franzén, *Råg och rön, om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700* (Jönköping, Jönköpings läns museum, 2004), 20–24. Om berättande källor se Carl-Johan Gadd, "Jordbrukstekniska förändringar i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter", i *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning* (Göteborg, Humanistiska fakulteten, 2004 [1998]), 180.

8. Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia Bd 2, Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Stockholm, Natur och Kultur/LT:s förlag, 1999), 290–291; Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia Bd 3, 128–131*. Folke Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder. Del 1. De äldre brukningssystemens upplösning under 1800-talet* (Lund, 1955), 194–195.

9. Lantmäteristyrelsen, Gagnef socken, U12–111, 1693.

10. Anders Gagnér, *Jordbruk och jordbruksredskap. Teckningar och anteckningar från Gagnefs socken i Dalarna 1915* (Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 1999), 7–8.

Bild 1. Fotografi över en del av Gagnefs socken omkring 1930. Bilden tagen från Nordåkers by mot nordost, och på andra sidan Österdalälven ligger bland annat byn Gröntuv. Foto: Per Montelius, Moje. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.

året havre och sjunde året havre eller ärtor. Potatis kunde man ha i växtföljden som det passade.¹¹

Det som beskrivs är på många sätt en standardbeskrivning av utvecklingen till växelbruk i Sverige. Det finns ett "förr" med sädesbruk där ett av byns gården ofta låg i träda. Sädesbruket ersätts under 1800-talets senare del med växelbruk. Det är lika i alla byar och den variation som finns inom systemen är att man i begränsad omfattning kan variera vad man odlade. Övergången mellan de två systemen sker i en tid när det också sker på många andra platser och efter att en skiftesreform genomförts, även om det i Gagnefs fall fanns en fördröjning på minst 30 år.

Lars Levanders böcker om bondekulturen i Övre Dalarna under 1800-talets första hälft beskriver treskiftesbruket i Gagnef på ett liknande sätt som Gagnér gjorde, att åkerjorden i Gagnef var indelad i tre skiften eller gården och att rotationen var ett år träda och två med säd. Hela byn hade gemensam träda och trädeshärdet var hägnat för att stänga in betande kreatur.¹²

En slutsats man kan dra av den tidigare forskningen är att en övergång från tvåsäd till tresäd sker i Gagnef från tiden runt år 1700 och fram till 1800-talets mitt. Frågan är om det går att tidsbestämma övergången mer noggrant. Och var övergången från tresäd till växelbruk ett skarpt brott eller finns det en mer nyanserad historia att berätta?

Lindbruk

Ända sedan 1700-talet har det varit bekant att det i vissa delar av Dalarna och i södra Norrland har funnits odlingsföljder som inte riktigt passar in med den vanliga beskrivningen av tidens åker- och ängsbruk.¹³ I stället för fasta markslag, som åker och äng, hade man också roterande växtföljder. I Hälsingland kallades denna typ av mark för svaljordar (men också för plogland eller ristland) och i Ångermanland, Medelpad och Jämtland för lägdor. Ett samlingsnamn är lindor och det var vad de kallades på många platser i Dalarna. Omfattande lindor fanns inom Bergslagsområdet runt år 1700. På många platser var den areal av ängen som låg i rotation större än den permanenta åkern och på vissa platser, som runt Falun, kunde distinktionen mellan dem vara i det närmaste upplöst.¹⁴ Vid Falun och i övriga södra Dalarna kom cirkulationen av ängs- och åkermark att uppmärksammas som ett särskilt odlingssätt och har

11. Gagnér, *Jordbruk och jordbruksredskap*, 18–19.

12. Lars Levander, *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets första hälft*, del 1, Självhushåll. (Stockholm, Gustav Adolfs Akademien, 1943), 331.

13. Jesper Larsson, "Den norrländska jordbruksfrågan. Lindbruk i södra Norrland och Dalarna", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 49 (2005), och där anförd litteratur.

14. Larsson, "Den norrländska jordbruksfrågan", 56–58, 60.

haft flera olika benämningar. Det kallades omväxlande för falusättet, koppellbruk och täktjordbruk och förknippas med de magra jordarna runt Falun, men var betydligt mer spritt.¹⁵

Som tidigare forskning har visat fanns det, trots de olika regionala benämningarna, stora likheter mellan hur man gjorde inom hela den större regionen och det går att tala om ett särskilt "norrländskt" sätt att bruka jorden.¹⁶ De skillnader som fanns var mer regionala anpassningar till vad man odlade i rotationen, snarare än artskillnader i hur jorden hanterades. I Gagnef används ordet "täktjordbruk" i häradsrättens protokoll och med tanke på det korta avståndet till Falun är det inte alls förvånande att det också praktiserades där. Det ger oss anledning att närmare beskriva täktjordbruket runt Falun.

Carl Linnæus redogjorde helt kort för "Faluns åkerbruk" i ett appendix till sin *Dalaresa* 1734. Han konstaterar att man fick bra skördar trots den svaga jordmånen i Falun genom att bearbeta jorden, gödsla den och ha den i rotation. Enligt honom skall man ha haft tre år säd och efter det åtta till tio år med gräs. Avkastningen på kornodlingen var 16:e kornet. Han skiljer ut odling på så kallade myrjordar och att man där hade ett år säd och sedan fem eller sex år gräs.¹⁷ Från 1740-talet finns ytterligare två tryckta redogörelser av hur detta åkerbruk gick till, och deras författare ägnar sig uteslutande åt frågan. Johan Moræus, som för övrigt var svärfar till Carl Linnæus, skrift är från 1742 och Samuel Schultzes skrift kom 1743 med en ny utgåva från 1747.¹⁸ Schultzes skrift är den mest utförliga. En täkt var enligt dem båda ett inhägnat stycke slogland som uppodlades till åker och som man gödslade. Först odlades vårsäd under några år och sedan lades den igen till lindor för höskörd. Enligt Moræus hade man parallellt särskilda rågåkrar, men enligt Schultze var trädesåkrar sällsynta runt Falun. Orsaken till odlingssättet var primärt att förbättra höskörden, inte sädesodlingen, då foder till de hästar som arbetade vid gruvan var nödvändigt att få fram. Det är ju rimligt att tänka sig att det var viktigare att odla foder till hästarna lokalt, än spannmål, som var enklare att köpa utifrån. En del detaljer i de olika redogörelserna kan vara missuppfattningar, men på det hela ger de en bra bild av ett ängs- och åkerbruk i rotation.

15. Gadd, *Det svenska jordbrukets historia Bd 3*, 305–307; Sigvard Montelius, "Vid älvom på berg och i dalom", *Dalarna* (Malmö, Allhems förlag, 1971), 100.

16. Larsson, "Den norrländska jordbruksfrågan", 70.

17. Carl Linnæus, *Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan*, red. Andrew Casson & Roger Jacobsson, (Örebro, Gullers förlag, 2007), 265.

18. Johan Moræus, "Beskriwning öfwer ängens skötsel kring Faluns Bergslag", *Kongl. Swenska Wetenskaps akademiens handlingar för månaderne Januar. Februar. och Martius 1742 Vol:III* (Stockholm, 1742); Samuel Schultze, *Tägtejordsskötsel, eller om sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu Stad* (Stockholm, Lars Salvius, 1747). Den första upplagan från 1743 används inte här.

Bild 2. Orsaken till åkerbruket kring Falun med jorden i rotation var enligt källorna framför allt att man ville förbättra höskörden. På bilden, tagen omkring 1930, ser vi Hans Olof Persson och Hans Brita Persson från Kanngårdarna i Djura, Leksands socken, arbeta med höhässjorna innan ovädret drar in. Foto: Hans Per Persson. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.

Sammantaget, med redogörelser från andra områden, ges bilden av att i stora delar av Bergslagen, Dalarna och södra Norrland hade man regelbundna rotationer av inägomarken och ett samlingsbegrepp för dem var lindor. Lindor är kända från många områden i södra Sverige också, men där var omfattningen inte lika stor (gäller också Östsverige) och rotationen av jorden var inte heller regelbunden,¹⁹ som oftast var fallet i Dalarna och södra Norrland. En strikt uppdelning av inägojord i åker och äng var därför svår att göra för det senare området, och försök att beräkna hur mycket ängsmark och åkermark det fanns från 1700-talets början till växelbrukets införande inom området blir därför lätt missvisande.

Är det då ett fullt utvecklat växelbruk vi ser redan under 1700-talet? Carl-Johan Gadd menar att fullt utvecklat koppelbruk, som innebar aktiv sådd av

19. Se t.ex. Erik Hallberg, *Havrefolket, studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770–1930* (Göteborg, Göteborgs universitet, 2013), 87; Mats Morell, *Agrar revolution, jordbruksproduktion i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920* (Uppsala, Uppsala universitet, 2022), 84–86. Carl-Johan Gadd lyfter fram att man experimenterade med växelbruksmetoder i Västsveriges slätt- och mellanbygder under 1700-talets andra hälft, se Gadd, "Jordbrukstekniska förändringar", 184.

vallväxter, hör till växelbruksmetoderna och går att jämföra med det som på engelska kallas *convertible husbandry*.²⁰ Jag instämmer i detta och menar att det också gäller många av de sätt att rotera ängen, med olika namn, som presenterats ovan. Den svåra empiriska frågan för att avgöra om det var växelbruk eller inte, är inte om jorden låg i regelbundna rotationer eller inte, det gjorde den, utan det är om man hade aktiv insådd av vallväxter eller ej. Från Falun talas om att röd- och vitklöver var "strödd",²¹ och Schultze skriver att man kan ha insådd av en mängd olika gräsfrön, men påstår att man inte hade det vid "Fahlu orten".²² Ett sätt att ordna insådd var att gödsla vid igenläggningen av åkern till lunda. I gödseln fanns osmälta gräsfrön som kunde gro. Från slutet av 1700-talet vet man att man tog bottenskräpet i ladorna och spred på åkrarna som växte igen till lindor.²³

Källmaterialet

Källmaterialet för denna studie är hämtat från domböcker där mål från Gagnefs socken behandlades. Som tidigare framhållits har domböcker använts ytterst sparsamt, om alls, för att diskutera förändringar av odlingssystemen. Det är dock inte ovanligt att avhandlingar och andra studier som tar upp odlingssystem också använder sig av domböcker. Men då inte för att få kunskap om själva odlingssystemet utan för att ge kunskap om andra fenomen i den bygd man studerar. Information från domböcker kan ge kontext och sammanhang.²⁴ Från 1730-talet diskuteras förändringar och problem inom åkerbruket i Gagnefs socknen många gånger inför tinget och grundläggande förändringar stadfästes av domstolen.

Domböcker har i långt över trettio år varit en ofta anlitad källa för kunskap om olika förhållanden rörande allmogen under den tidigmoderna tiden. Forskningen har pekat på hur vanligt det var att bönderna själva lyfte frågor, som kan ses som civilrättsliga, till häradstingen där de diskuterades och ofta avgjordes.²⁵ Av dessa civilrättsliga ärenden gällde en del hur man skulle lösa tvister och frågeställningar som hade med det kollektiva jordbruket att göra.

20. Gadd, "Jordbrukstekniska förändringar", 180–182.

21. Moræus, *Beskrivning öfwer ängens skötsel kring Falu Bergslag*, 30.

22. Schultze, *Tägtejordsskötsel eller om sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu Stad*, 66.

23. Pablo Wiking-Faria, "Dalabönder uppfann järnplogen. Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet", *Dalarnas hembygdsbok 1981* (Falun, Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, 1982), 52.

24. Se t.ex. Gunnar Lindgren, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt, en kulturgeografisk studie* (Uppsala, Uppsala universitet, 1939), 22–23. Vestbö-Franzén, *Råg och rön*, 11.

25. Maria Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?" *Historisk Tidskrift* 1988(4):481–511; Eva Österberg & Solve Sogner, red. *People Meet the Law* (Oslo: Universitetsforlaget, 2000).

Det var alltså frågor där allmogen gemensamt ägde resurser, som allmänningar, eller frågor där man fattade beslut som gällde hur ett kollektiv skulle agera eller fördela ansvar.²⁶ Utmärkande för hur häradsrätterna agerade i dessa frågor var bland annat det stora inflytandet av nämndemännen, som rekryterades lokalt, och att de ofta undersökte saken på plats tillsammans med parterna. Domstolen försökte dessutom många gånger lösa konflikter genom att nämndemännen medlade mellan tvistande parter.

Empiri – Gagnef

Övergång till tresäde

Flera av de fall som diskuterades på tinget i Gagnef handlade om att odlings-system på ett eller annat sätt förändrades. I några fall ville delägare i de berörda åkrarna att tinget bekräftade att ett nytt odlingsystem (även om de inte använder den termen) introducerades och att de konsekvenser det fick för hägnader och vägar reglerades. I andra fall handlar det om ett missnöje med redan tidigare gjorda förändringar av odlingsystemen. Den första förändringen som diskuteras här är övergången från tvåsäde till tresäde. Under 1730-talet förekommer det minst två rättsfall som berörde denna övergång.

I ett av dessa fall förstår man att övergången till tresäde skedde på bred front i socknen. Vid införandet av tresäde i Västtjärna by framfördes i argumentationen att åtskilliga bygdelag i socknen hade funnit det både ”nödigt och högst nyttigt” att åkern kunde besås under två år och att det trädas det tredje året. Vilka fördelarna var går de inte närmare in på, men att mer åkermark nu kunde bära säd är ju uppenbart. De sökande påstod att de flesta i Västtjärna ville att det skulle införas tresäde och de ville att rätten därför skulle fastställa det. För att undvika att någon skulle vara okunnig om beslutet skulle förändringen kungöras. Den som efter det trilskades och inte utförde sina plikter skulle få vite.²⁷

Bönderna i Gröntuv by hade 1736 i förhandlingar mellan byborna bestämt att man skulle övergå till tresäde. Den enda orsak till skiftet av trädessystemet som togs upp var att byborna ville ”utdöda landthafren”, som hade förökat sig mycket under de senaste åren. Lanthavre är här ett annat ord för flyghavre.²⁸

26. Jesper Larsson, "Conflict-resolution mechanisms maintaining an agricultural system. Early modern local courts as an arena for solving collective-action problems within Scandinavian Civil Law", *International Journal of the Commons* 10:2 (2016), 1100–1118.

27. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:34 (1737) Bild: 3460 Sida: 340.

28. I e-post till författaren från agronomie doktor, docent Matti Leino den 16 november 2024 skriver Leino: "Lanthavre" kan avse äldre oförädlade sorter av vanlig havre, *Avena sativa*, men i detta fall för det sig tveklöst om flyghavre, *Avena fatua*. De absolut vanligaste beteckningarna på flyghavre i äldre litteratur

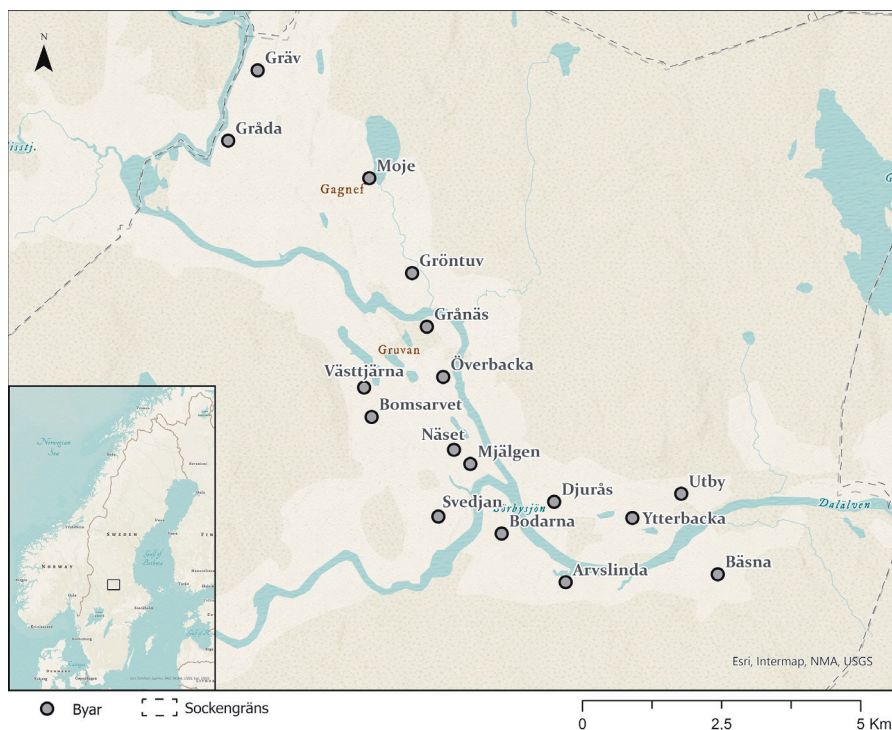

Bild 3. Karta över Gagnefs socken där byar som nämns i huvudtexten finns markerade. Karta: Kristofer Jupiter, SLU.

Skälen till förändringen skulle också kunna vara de samma som Västtjärnaborna tidigare framfört, att det var "nyttigt", men att det aldrig togs till protokollet. För att genomföra tresädet var byborna tvungna att sätta upp nya gärdesgårdar. Den så kallade Nolbyåkern delades i två delar genom att man satte upp ett staket "ifrån Mats Pärssons gård till Myrhörnet" och ett nytt staket skulle också sättas i Storåkern. Det verkar som om de yttre staketen var kvar och att man satte nya staket inom redan befintliga gårderna. Rätten fastställde att treskiftet skulle införas och gärdesgårdarna byggas. Beslutet skulle till "obrottslig efterlevnad och fullgörande" verkställas och den som inte gjorde det fick vite om fem silvermynt.²⁹

Att flyghavre, i protokollet kallat lanthavre, var ett stort problem i åkerbruket återkommer i diskussionen om övergången till tresäde i byn Moje år 1749.

är antingen vildhavre eller just lanthavre. Se Aug. Lyttkens, *Svenska växtnamn*, faksimil upplaga (Walter Ekstrand bokförlag, 1981) s. 1496." Referensen något redigerad.

29. ArkivDigital: Kopparbergs-Sätters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:34 (1737), s. 339. Bild: 3450. År 1723 fanns det 17 åbor i Gröntuv (RA, Länsstyrelsen i Kopparbergs län, Jordebok, 1723), och vid storskiftet år 1816 hade byn 58 delägare (Lantmäteristyrelsen, Gröntuv, U12-22:1, 1816).

Förändringen hade stadfäst av rätten redan två år tidigare och diskuterades nu på nytt för att en av delägarna inte hade skött sin del av hägnaderna, som var en nödvändighet för att få ett fungerande tresädssystem.

Ett fall av införande av tresäde är från 1760-talet. År 1764 beslutade man att pröva om det var nyttigt för Arvslinda byamän att beså en särskild åker i byn under två år för att sedan träda det tredje året.³⁰ År 1770 var det bönderna i byn Bodarna som ingav en förening om att de, från och med nu, skulle överge tvåsäde och i stället tillämpa tresädesbruk. Det innebar, som på alla andra ställen där tresäde infördes, att flera nya gärdesgårdar behövde uppföras och de specificerades i domen.³¹

Diskussionerna vid tinget i Gagnef visar att man från 1730-talet och fram till 1770 övergick från tvåsäde till tresäde i stor omfattning. Ibland var det hela byar eller byalag som gjorde övergången och ibland rörde fallen bara enskilda åkrar. Den mest uttalade orsaken till övergången var att man ville utrota flyghavren genom att ha längre tider med besådd åker. Det framgår dock i enstaka ord och formuleringar att man också ser tresädet som effektivt, ”både nödigt och högst nyttigt”,³² och att tresädet ”tjena til deras [böndernas] nytto och åkrens bättre rykt”.³³ För att upprätta ett nytt odlingssystem var det nödvändigt att sätta upp nya gärdesgårdar. Några av fallen handlar om hur dessa gärdesgårdar skall dras och andra om att några inte gör sin del av hägnadsarbetet till förfång för alla i byalaget. Domstolen kom att spela en viktig roll genom att övergången till ett nytt odlingssystem konfirmeras av rätten, att rätten kunde hålla efter dem som misskötte sin hägnadsskyldighet och att de kunde utfärda vite för dem som inte höll sig till det nya odlingssystemet. Inför rätten fanns också möjlighet att ta sina klagomål till en officiell kanal och diskutera dem utanför byalagets möten. Det var dock inte nödvändigt att låta rätten konfirmera övergången från ett odlingssystem till ett annat, det räckte att man var överens i byn. Men det fanns, som vi sett, ofta skäl att ta frågan vidare till häradsrätten.

Täktjordbruk

När övergången från tvåsäde till tresäde lider mot sitt slut har en annan omläggning av odlingssystemet redan tagit fart. Det är övergången till vad som i

30. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:61a (1764) Bild: 1400–1410.

31. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:67a (1770) Bild: 1070.

32. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:34 (1737) Bild: 3460.

33. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:47 (1749) Bild: 5320.

Gagnef kallas täktjordsbrukning eller täktjordbruk. Odlingssättet hade under sin samtid flera namn som tidigare nämnts.³⁴

Den första gången odlingssättet nämns i domböckerna från Gagnef är 1765 och det handlar inte om hur det introduceras. Man förstår av ärendet att täktjordbruket pågått under flera år och många av delägarna i tre namngivna åkrar är missnöjda med utfallet. De begär nu att man skall återgå till det gamla sättet att bruka marken, nämligen med trädesjordbruk. Specifikt nämner de att åkrarna år från år blivit allt svagare. Då de sökande synes överens om problemen bifölls det av rätten, med tillägget att om någon var nöjd med täktjordbruket kunde de stänga av en bit av åkern och fortsätta brukandet där "bäst han gitter".³⁵

I ett mål från häradsrätten 1771 förstår vi att tvåsädet fortfarande levde kvar på en del ställen i socknen. Det gällde Ytterbackaåkern, "hwilken hwartannat år legat i träda och woro ofruktsam", där bönder i byarna Utby och Ytterbacka nu vill avstänga en del av den åkern till täktland.³⁶ Ytterligare ett ärende om övergången till täktjordbruk från tvåsäde är från 1778. Det gällde Stora Svedjeåkern med delägare från byarna Mjälgen, Svedjan och Näset. Bönderna där kom i en föreningsdom överens om att i stället för tvåsäde bruka åkern som täktland. En förutsättning för att det skulle vara möjligt var att åkern stängslades av, och en stor del av domfallet tar upp hur dessa gärdesgårdar skulle gå. Det reglerades också att gärdesgård måste sättas vid vattendraget Humlebäcken, för om vattnet blev för lågt så kunde djuren ta sig över och in i Svedjeåkern från det hållet.³⁷ Det kan konstateras att i Gagnefs socken tillämpades samtidigt, under en period, tvåsäde, tresäde och täktjordbruk. En kritik mot tvåsädens bruket var att för mycket jord låg obrukad.

År 1777 kom ytterligare ett fall upp som rörde täktjordbruket och där byamännen i Djurås ansökte om att införa "ett nytt åkerbruk".³⁸ De ville införa täktjordbruk på två åkrar, Loåkern och Sjöåkern, och samtidigt inrätta en riktig fägata över Loåkern för att undvika onödiga vägar över åkrarna. Den fråga som först diskuterades på tinget var anläggandet av vägen där man inte kom till någon överenskommelse. Synemännen ansåg att det var skäligt med en ny väg, men att byamännen först måste komma överens var den skulle gå. Sedan

34. Montelius, "Vid älvom", 100.

35. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:62a (1765) Bild: 260, vänstra sidan.

36. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:68a (1771) Bild: 1170-1190.

37. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:75a (1778) Bild: 60-70.

38. ArkivDigital: Kopparbergs-Säters län (-Säter)/Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:74a (1777) Bild: 650-660.

diskuterades frågan om täktjordbruket och det visade sig att flera personer i byalaget motsatte sig en ändring av det nuvarande odlingssystemet. Länsman och en nämndeman utsågs av rätten att rådfråga alla delägarna i åkrarna om deras åsikt. Efter att det var gjort skulle majoritetens, i avseende på jordetalet, åsikt gälla. Rätten uppmanade också till att undersöka vilket av de två brukningssätten, det gamla eller det nya åkerbruket, som var nyttigast.

Fyra år senare diskuterades Stora Svedjeå kern på nytt vid tinget. En fråga handlade om de skador å kern fått då den låg nära älven och en annan fråga berörde om alla var nöjda med täktbruket. Större delen av delägarna var nöjda med övergången, men tre delägare, en från Mjälgen och två från Svedja, var det inte. Ingen åtgärd vidtogs med anledning av detta och det mesta av domfallet kom i stället att handla om hägnader.³⁹

Året innan Stora Svedjeå kern diskuterades på tinget för andra gången, hade täktjordbruket nämnts i en annan del av socknen, i Gråda. År 1781 lästes en föreningsskrift upp där det framgick att de så kallade Sör- och Nohl Jöns Pers-åkrarna hade lagts samman och att de skulle brukas som "täcktland". När man gjorde förändringar av odlingssystemet var det andra skäl än omläggningen av själva åkerbruket som gjorde att frågan togs upp på tinget. Omläggningen av odlingen hade i detta fall lett till att den vanliga vägen, från landsvägen till Gråda byväg, nu hade blivit åker och att en ny väg därför skulle upprättas och valet föll på en åkerren. Då det innebar en kostnad att anlägga den nya vägen ville delägarna nu att rätten bekräftade att vite fick tas ut av både in- och utsocknes som använde vägen för att komma till kvarnen.⁴⁰

Alla övergångar till täktjordbruk uppskattades inte. År 1787 anmälde Bäsna byamän att de ville lämna täktjordbruket och återgå till tresädesbruket och att det skulle ske året efter, 1788. Orsakerna till omläggningen framfördes helt kort och de klagande framförde att deras "åkerjord ei kunde, utan skada utnyttjas til täktjord". Mer exakt än så går de inte in på svårigheterna med det nya åkerbruket, i alla fall finns inte några ytterligare argument i den skriftliga sammanfattningen av tingsöverläggningen. Vad som däremot är tydligt är att en återgång till ett tidigare tresädesbruk krävde en omläggning av gärdesgårdarna. När det diskuteras får vi en indirekt uppgift om hur länge täktjordbruket i Bäsna pågått, i 28 år. Byborna ville nämligen gå tillbaka till den gamla gärdesgårdsstängningen som den hade varit 1759.⁴¹

Det är tveksamt om någon förändring av åkerbruket, tillbaka till tresädesbruket, skedde i Bäsna 1788 vilket byborna hade haft för avsikt att genom-

39. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:4 (1782) Bild: 880–900.

40. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:3 (1781) Bild: 720–730.

41. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:9 (1787) Bild: 770.

Bild 4. Från Bäsna berättades att de i tresädesbruket ville så höstråg efter att jorden hade legat i träda. I byarna Grånäs, Överbacka, Bomsarvet och Gräv framhölls att täktjordbruket skulle ge ymnig rågskörd. På bilden från omkring 1915 ser vi hur familjen Hedin tar hand om rågskörden. Från vänster Anna Hedin, Olof Hedin med fru Anna och Anders Hedin i Heden, Djura, Leksands socken. Foto: Hans Per Persson. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.

föra. Bäsna bymän kom nämligen inför tinget igen år 1792 och framförde då, på nytt, att de ville lämna täktjordbruket och återgå till tresädesbruket, "att wi så 2nne år å rad och träda det tredje året, samt rågså therpå följande höst". Sädesföljden skulle alltså inledas med höstråg. Det bestämdes också att en gärdesgård skulle sättas upp, att ett åkerstycke skulle säljas och att två tidigare särhågnade åkrar skulle läggas samman. Om den föreslagna förändringen skedde 1793, som föreslaget, hade Bäsnaborna haft täktjordbruk i 34 år innan de återgick till tresäde.⁴²

Återgången till tresäde i Bäsna by gällde bara en mindre del av byns delägare. Det var runt 10 personer som hade skrivit under överenskommelsen. Troligen hade de sin mark samlad. Byn hade 29 jordeboksenheter vid storskiftet 1817 och flera av dessa var hemmanskluvna och hade således betydligt fler brukare. Skiftesförteckningen tar upp 57 personer.⁴³ Hur de övriga brukade sina åkrar vet vi inte, men att täktjordbruket i socknen inte hade spelat ut sin roll är

42. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:14 (1792) Bild: 420–430.

43. LMS, Gagnef, Bäsna U12-9:1, 1817.

klart. Samma år som några av Bäsnaborna uppgav att de ville återgå till tresäde inkom nämligen flera bybor från Överbacka och Grånäs med en anmälan att de ville stänga den så kallade Öster Gränså kern och bruka den till "täcktjord". Orsakerna till omläggningen var "til utrotande af thet thär warande ogräs".⁴⁴ Det är ett argument vi känner igen från övergången från tvåsäde till tresäde ungefär 50 år tidigare i socknen. Då gällde det flyghavre.

Det var dock ingen självklarhet vilket odlingssystem bönderna skulle välja. I byn Moje, där man redan på 1740-talet hade övergått till tresäde på många åkrar, diskuterade man på nytt runt 1770, tillsammans med några bönder från byarna Gråda och Gröntuv, problemen med flyghavre i åkrarna och hur den bäst skulle kunna utrotas. Ett förslag var att dela tre stora åkrar i tre delar var och bruka dem i tresäde. Man skulle dessutom lägga igen vissa delar till "ängesjord" och så råg på andra. För en fjärde åker, Gubbgårdet, står att den kunde brukas "antingen til täcktjord eller at så uti 2ne och träda thet tredje året" och det argumenteras för att om det utförs på ett bra sätt skulle gödseln räcka bättre. Som vanligt skulle en förändring av odlingssystemen innebära nya gårdesgårdar och därmed potentiella problem med färdvägarna i området. Det skulle undvikas så långt det bara gick. Domfallet avslutas med att påpeka hur viktigt det var att hägnaderna sköts och rätten satte ett vite om 3 daler silvermynt för den som inte gjorde sin plikt med dem.⁴⁵

Året efter inkom två av delägarna i byn Moje med klagomål. I den åker där de hade störst del, Millå kern, ville de inte att det anlades lindor och de hade också synpunkter på hur jorden trädades. Domstolen avvisade deras klagomål med att omläggningen hade gjorts för att utrota flyghavren och för att alla delägare i å kern var överens, utom kändarna, och ingen annan hade uttryckt missnöje. Helt avfärdade blev de klagande dock inte. Rätten tillsatte synmän som skulle ombesörja att de, genom byte, skulle få bättre arrondering av sin mark, med jord i båda sädesgårdarna.⁴⁶

I ett ärende från 1771 som gäller de två så kallade Grånäså krarna med delägare från byarna Grånäs, Överbacka, Bomsarvet och Gräv önskade brukarna "å tniutande af både ymnigare rågsäde och något höfång" och ville därför inhägna delar av å krarna och där tillämpa täcktjordbruk. Klagomål fanns på att det föregående åkerbruket inte var tillräckligt effektivt och det uttrycktes i att å krarna, "som igenom för mycket trädning hitintills legat fruktlösa". Då några i byn vägrade att gå med på förändringen togs frågan till tinget som fastställde

44. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:14 (1792) Bild: 170.

45. ArkivDigital: Kopparbergs-Sätters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:67a (1770) Bild: 1060-1070.

46. ArkivDigital: Kopparbergs-Sätters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:69a (1772) Bild: 1150-1160.

Bild 5. Ett argument för täktjordbruket var att det förbättrade höskörden. På denna bild från 1915 ser vi de höga höhässjor som byggdes vid Larspersgårdarna i Djura efter att vallskörden var bärgad och växelbruk infört. Stående från vänster Ingels Johan Larsson, Ingels Anders Andersson, Ingels Johanna Larsson (gift med Johan). Sittande på höslåden är Johanna och Johans döttrar Karin och Anna. Foto: Hans Per Persson. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Moje, Gagnef.

det nya åkerbruket och påpekade att alla måste göra sin skyldighet i stängningen av byns åkrar.⁴⁷

Det sista fallet av täktjords brukande som tas upp här är från 1798. Det gäller två åkrar som ligger nära Dalälven och som skadats av älvvattnet som gröpt ut jord och bildat så kallade skölar.⁴⁸ Delägarna i åkrarna ville därför hägna av en bit av åkrarna "till täktjords brukning". De ville stoppa erosionen av åkermarken genom en bättre växtföljd där åkern inte låg med öppen jord lika mycket som den gjort under de tidigare odlingssystemen.⁴⁹

47. ArkivDigital: Kopparbergs-Sätters län (-Säter)/Österdalarne tingsl häradsrätt (W) AI:68a (1771) Bild: 860–870.

48. Skador på åkermarken skapade av erosion från Dalälven var ett återkommande problem i Gagnef under 1700-talet och togs ofta till tinget, några exempel: 1741 § 11, 1749 § 77, 1750 § 17 och 1761 § 126.

49. ArkivDigital: Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (W) AI:20 (1798) Bild: 7320.

Slutsatser

I Gagnefs socken pågick under 1700-talet en diskussion kring hur åkermarken skulle brukas och vilket odlingssystem som skulle tillämpas. Dessa diskussioner togs ibland till den lokala häradsrätten. Ett tvåsådesbruk ersattes med tresåde och på en del marker infördes också, från 1750-talet, ett så kallat täktjordbruk. Täktjordbruk var ett regelbundet cirkulationsjordbruk med en omfattande odling av gräs för vinterfoder. Det mesta talar för att det kan jämföras med växelbruk som tidigare har ansetts komma till Gagnef först efter 1850. Om det finns en kontinuitet mellan täktjordbruket och det som senare kallades växelbruk kan inte denna undersökning svara på, då den inte undersöker jordbruket i Gagnef under 1800-talets första hälft.

Genom häradsrättens protokoll får vi ny kunskap om hur förändringarna i åker- och ängsbruket gått till. Vi kan tidsbestämma när förändringar skedde och vi kan förstå att de inte skedde samtidigt över hela socknen. Flera olika odlingssystem fanns samtidigt inom ett begränsat geografiskt område, eller annorlunda uttryckt, det fanns under lång tid inte något förhärskande system. Besluten om hur jorden skulle brukas togs av byalag och åkerlag. Det lyfter en dimension av den agrara revolutionen, som bland annat Patrick Svensson framhållit, nämligen bönderna som aktörer.⁵⁰ I Gagnef förändrade och prövade bönderna nya odlingssystem inom ramen för det kollektiva bondejordbruket. Det var inte alltid dessa förändringar blev till det bättre och det hände då att man återgick till ett äldre praktiserat odlingssystem.

Häradsrättens protokoll ger oss detaljkunskap om vilka byar, och ofta vilka åkrar, som berördes. Protokollen ger oss några av böndernas argument till varför man ville göra förändringar. Exempel på sådana argument var att de ville utrota flyghavre, att det förbättrade åkerbruket, eller att man ville hindra erosion. Det går inte att veta om alla argument kom med i häradsrättens protokoll eller om alla skäl ens framfördes under tingsförhandlingarna. Men det som finns nedtecknat ger oss en inblick in i böndernas bevekelsegrunder som andra källmaterial sällan ger. Vi förstår att odlingssystemen diskuterades intensivt av bönderna i Gagnef och att besluten om dem var beroende av hur majoriteten av bönderna, räknat på jordetalet, ville bruka jorden. Undersökningen ger oss därför också insikter i hur självförvaltning i det kollektiva jordbruket under 1700-talet gick till i praktiken. En av de knepigaste frågorna att lösa när man gjorde förändringar var att nya hägnader behövde sättas upp och att vägar kunde skäras av och därför behövdes läggas om. Allt detta var förknippat med kostnader och merarbete för delägarna i åkrarna. För ett område som Gagnef,

50. Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer, Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870* (Almqvist & Wiksell International, Lunds universitet, 2001).

som nästan helt saknar kartor före storskiftet på 1810-talet, ger häradsrättsprotokollen en inblick i åkerbruket under 1700-talet som det annars är svårt att få.

En ökad användning av häradsrättens protokoll i den agrarhistoriska forskningen kan ge oss ytterligare kunskap om hur den agrara revolutionen gick till. Detaljerad kunskap om enskilda aktörer och boendekollektiv gör att vi kan få kunskap om viktiga detaljer i omläggningen, som gör det lättare att förstå de stora förändringarna.

Otryckta källor

UPPSALA

Riksarkivet

Domböcker, Kopparbergs och Sätters län (utom Sätters socken) och Österdalarne tingslags häradsrätt (KLHA XI) (1737–1778), hämtade från ArkivDigital
Domböcker, Sätters län och Österdalarne tingslags häradsrätt (KLHA XVIII) (1779–1798), hämtade från ArkivDigital
Länsstyrelsen i Kopparbergs län, Jordebok, 1723

GÄVLE

Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS)

Gagnefs socken, U12-1:1, 1693

Gagnef, Bäsna U12-9:1, 1817

Gagnef, Gröntuv, U12-22:1, 1816

Tryckta källor och litteratur

- ALLEN, ROBERT C. *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450–1850*. New York, Clarendon Press of Oxford University Press, 1992.
- ANTONSON, HANS, JANSSON, ULF & ÅDEL VESTBO. "Svenska byar utan systematiska odlingsystem", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30 (1995).
- GADD, CARL-JOHAN. *Det svenska jordbrukets historia Bd 3, Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm, Natur och Kultur/LT:s förlag, 2000.
- GADD, CARL-JOHAN. "Jordbrukstekniska förändringar i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter", i *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, 2004 [1998].
- GAGNÉR, ANDERS. *Jordbruk och jordbruksredskap. Teckningar och anteckningar från Gagnefs socken i Dalarna 1915*. Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs akademien, 1999.
- HALLBERG, ERIK. *Havrefolket, studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770–1930*. Göteborg, Göteborgs universitet, 2013.
- LARSSON, JESPER. "Den norrländska jordbruksfrågan. Lindbruk i södra Norrland och Dalarna", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 49 (2005).
- LARSSON, JESPER. *Fäbodväsendet 1550–1920, ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Östersund, Jamtli, 2009.
- LARSSON, JESPER. "Conflict-resolution mechanisms maintaining an agricultural system. Early modern local courts as an arena for solving collective-action problems within Scandinavian Civil Law", *International Journal of the Commons* 10:2 (2016), 1100–1118.

- LEVANDER, LARS. *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets första hälft*, del 1, Självhushåll. Stockholm, Kungl. Gustav Adolfs akademien, 1943.
- LINDGREN, GUNNAR. *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt, en kultur-geografisk studie*. Uppsala, Uppsala universitet, 1939.
- LINNÆUS, CARL. *Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan*, red. Andrew Casson & Roger Jacobsson. Örebro, Gullers förlag, 2007.
- LYTTKENS, AUGUST. *Svenska växtnamn*, faksimilupplaga. Lund, Walter Ekstrand bokförlag, 1981 [1904].
- LÄGNERT, FOLKE. *Syd- och mellansvenska växtföljder. Del 1. De äldre brukningssystemens upplösning under 1800-talet*. Lund, 1955.
- MONTELIUS, SIGVARD. "Vid älvom på berg och i dalom", *Dalarna*. Malmö, Allhems förlag, 1971.
- MORELL, MATS. *Det svenska jordbrukets historia Bd 4, Jordbruket i industrisamhället, 1870–1945*. Natur och Kultur/LT:s förlag, Stockholm, 2001.
- MORELL, MATS. *Agrar revolution, jordbruksproduktion i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920*. Uppsala, Uppsala universitet, 2022.
- MORÆUS, JOHAN. "Beskrifning öfwer ängens skötsel kring Falu Bergslag", *Kongl. Swenska Wetenskaps akademien handlingar för månaderne januar. Februar. ock martius 1742 Vol.III*. Stockholm, 1742.
- MYRDAL, JANKEN. *Det svenska jordbrukets historia Bd 2, Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Natur och Kultur/LT:s förlag, Stockholm, 1999.
- OLSSON, MATS & PATRICK SVENSSON. "Agricultural growth and institutions, Sweden 1700–1860", *European Review of Economic History*, 14:2 (2010), 275–304.
- OVERTON, MARK. *Agricultural revolution in England, The transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- SCHULTZE, SAM. *Tägtejordsskötsel eller om sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu Stad och som med lika nytta å andra orter är försökt och framgifwen*. 2:a upplagan. Stockholm, Lars Salvius, 1747.
- SPORRONG, ULF & ELISABETH WENNERSTEN. *Marken, gården, släkten och arvet, om jordägande och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820*. Leksands sockenbeskrivning X, Leksand, 1995.
- SVENSSON, PATRICK. *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*. Almqvist & Wiksell International, Lunds universitet, 2001.
- VESTBÖ-FRANZÉN, ÅDEL. *Råg och rön, om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*. Jönköpings läns museum, Jönköping, 2004.
- WIKING-FARIA, PABLO. "Dalabönder uppfann järnplogen. Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet", i *Dalarnas hembygdsbok 1981*. Falun, Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, 1982.
- ÅGREN, MARIA. "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?", *Historisk Tidskrift* 1988(4): 481–511.
- ÖSTERBERG, EVA & SØLVI SOGNER, red. *People Meet the Law*. Oslo, Universitetsforlaget, 2000.

Arbete och skörd består av 15 vetenskapliga artiklar författade av 19 framstående agrarhistoriker. Den behandlar ämnen som jordbrukets utveckling, agrarhistoriska källor, historisk demografi, ojämlikhet och sociala relationer, särskilt under 1700- och 1800-talens agrara revolution.

Boken tillägnas Patrick Svensson, sedan 2017 professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU), på hans 60-årsdag den 5 oktober 2025.

Redaktörer för vänboken är Martin Andersson och Jesper Larsson vid Avdelningen för agrarhistoria på SLU samt Ulrich Lange vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA).

KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIE